

У. ТУРСУНОВ, Б. ЎРИНБОЕВ, А. АЛИЕВ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ

Дорилфунунлар ва педагогика
институтларининг филология
факультетлари талабалари
учун дарслик

ҚАЙТА ИШЛАНГАН ВА ТЎЛДИРИЛГАН ИККИНЧИ НАШРИ

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1995

Мазкур дарсликда ўзбек адабий тилининг энг қадимги даврдан ҳозиргача бўлган тараққиёт босқичлари тарихий-қийёсий асосда тадрижий таҳлил этилган. Адабий тил ривожига Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Рабғузӣй, Хоразмӣй, Лутфӣй, Атоӣй, Алишер Навоӣй, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Абулғози Баҳодирхон, Турди, Махмур, Гулханий, Муқимий, Фурқат, Завқӣй, Ҳамза, Чўлпон, Абдулла Қодирӣй, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор каби сўз санъаткорларининг қўшган ҳиссалари, уларнинг тил ва услуб соҳасидаги ўзига хос томонлари мунтазам баён қилинган.

Тақризчилар: Ўзбекистон ФА академиги **Ш. Шоабдураҳмонов**,
филология фанлари доктори **Ж. Мухторов**,
филология фанлари номзоди **Ж. Лапасов**.

4602000000—60
Т 353(04)—95 113—95

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1982.

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1995.
Ўзгаришлар билан.

ISBN 5—645—02383—8

МУҚАДДИМА

Ўзбек тили республикаимизнинг давлат тили деб қонунлаштирилиши халқимизнинг тарихий-маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Бу ўзбек халқининг ҳал қилиниши лозим бўлган муҳим муаммоларидан бири эди. Чунки ушбу долзарб масалани ҳал қилмасдан туриб, миллий сиёсатни тўла амалга ошириш, миллий тиллар ҳақидаги таълимотнинг ўзбек тили тараққиётидаги ролини атрофлича, илмий асосда тушуниш мумкин эмас.

Қонуннинг 19- бандида: «Ўтмишнинг ижтимоий, иқтисодий, тарихий, адабий-бадий, маданий ва илмий меросини кенг тарғиб қилиш ва чуқур ўрганиш учун ўзбек халқининг тарихий-маданий ёдгорликлари асл нусхада нашр этилиши таъминланади»,— дейилади.

Бу умумтаълим мактаблари ва олий ўқув юртларида «Эски ўзбек ёзуви ва тили», «Ўзбек адабий тили тарихи», «Ўзбек адабиёти тарихи» дастурларини ҳозирги талаб даражасида қайта тузишни, шунга мос дарслик ва қўлланмалар яратишни тақозо қилади.

Дорилфунунларнинг ўзбек филологияси ва педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетларида «Она тили ва адабиёт» мутахассислиги бўйича филология, ўзбек тили ва адабиётидан малакали илмий ходимлар ва ўқитувчилар тайёрлашда «Ўзбек адабий тили тарихи» курси илмий-назарий, амалий, таълим-тарбиявий ва маърифий аҳамиятга эгадир. Чунки бу курс талабаларга ҳозирги ўзбек адабий тилининг тараққиёт босқичларини, унинг лексик, фонетик ва грамматик тизимини чуқур ҳамда атрофлича тушуниб олишда ёрдам беради.

«Ўзбек адабий тили тарихи» ўқув фани талабаларнинг тилимизда содир бўладиган турли ўзгаришларни онгли равишда тушуниб олишларига ёрдам бериб қолмай, балки ҳозирги ўзбек тилини ўрганишда пойдевор вазифасини ҳам бажаради.

Ўзбек тилшунослигининг ажралмас ва энг муҳим

соҳаларидан бўлган «Ўзбек тили тарихи» курси «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» ва «Ўзбек адабий тили тарихи» деб юритилаётган икки ўқув фанидан ташкил топган бўлишига қарамай, кўпчилик олий ўқув юртларида «Ўзбек тили тарихи» номи билан бир фан тарзида ўқитилиб келинмоқда.

«Ўзбек адабий тили тарихи» тил тарихи курсининг таркибий қисми бўлиб, умумхалқ ўзбек тилининг даврлараро адабийлашган йўсинда шаклланиши ва ривожланиши ҳақидаги фандир.

Ўзбек адабий тили тарихи — ўзбек элати ва миллати адабий тилининг тарихий тараққиётидан иборат бўлиб, умумхалқ тили бойликларининг қайта ишланиши асосида яратилган янги услуб, сўз шакллари, иборалар тарихи ҳамдир.

Тилни халқ яратади. Халқнинг маданий ва ижтимоий-тарихий тараққиёти ўз изларини, биринчи галда, тилда қолдиради. Шу маънода: «Тил халқнинг маънавий, кўп асрлик ҳаётининг энг тўлиқ ва энг ҳаққоний йилномасидир»¹.

Адабиёт сўз санъати бўлса, адабиёт тарихи адабий тилимизнинг ривожланиш тарихидир. Шунинг учун адабиёт тарихи борган сари тил тарихи билан яқинлашиб бориши керак. Кимёсиз физиология фан бўла олмани каби адабиёт тарихи ҳам тил тарихисиз фан бўла олмайди,— деб ёзган эди А. А. Потебня². Ҳақиқатан ҳам адабиёт тил билан тирик. Шундай экан, тилшунослик ва филологиянинг ўзаро муносабати ҳамда фарқли томони нимада намоён бўлади?

1-§. Тилшунослик ва филология

Адабий асарни ўрганиш, аввало, унинг тилини ўрганишдан бошланади. Тил ва онг ўз табиатига кўра ижтимоий ҳодисалардир. Бу нарса тилшуносликни гуманитар фанлар қаторига қўшади.

Шундай қилиб, гуманитар фанларнинг ҳамкорлигидан ташкил топган филология таркибига кирган тилшунослик тил ва ёзма матнларнинг услубий таҳлили орқали инсоният маънавий маданияти моҳиятини очишга интилади. Матн ўзининг ички тузилиши ва ташқи ало-

¹ Ушинский К. Д. Таълим ва тарбия масалалари. Тошкент, 1959, 399-бет.

² Потебня А. А. Мысль и язык. Одесса, 1922, 183-бет.

қадорлиги жиҳатидан жуда мураккаб ҳодисадир. Филология фан сифатида матнларни шарҳлашдан бошланган бўлса-да, кейинчалик бир неча мустақил фанларга бўлиниб кетди: тилшунослик, адабиётшунослик, матншунослик, манбашунослик кабилар. Афсуски, бу фанларнинг ўзаро алоқадорлиги ва муносабати, кейинчалик, бир хилда бўлмади. Натижада филологик фанлардан бўлмиш тилшунослик ва адабиётшунослик кўп жиҳатдан бир-биридан узоқлашиб кетди. Шунга қарамасдан адабий тил тушунчаси филологиянинг икки асосий йўналиши бўлмиш тил ва адабиётни ўзида бирлаштиради.

Ҳозирги замон филологиясида адабий тил ҳақидаги фикрлар адабиёт ҳақидаги тушунчалардан узилиб қолган. Шунинг учун адабий тил ҳақидаги фикрларни кенг филологик доирада таҳлил қилиш лозим. Шу жиҳатдан тилнинг қурилиши ва қўлланилиши муаммосини тилшунослик ҳамда филологиянинг ўзаро боғлиқлиги асосида кўриб чиқиш керак.

Айрим ишларда тил ва нутқ бир-бирига зид ҳодиса сифатида қаралади.

Тил ва нутқ ўзаро бир-бири билан боғланган, аммо айни чоғда, бир-биридан фарқ қиладиган ижтимоий ҳодисалардир. Кўпинча бу ҳодисалар бир-биридан ажратилмай, аралаш қўлланиш ҳоллари ҳам учраб туради.

Хўш, тил нима-ю, нутқ нима? Тил — кишилар орасида асосий ва энг муҳим алоқа-аралашув, фикрлашув қуроли бўлиб хизмат қиладиган ижтимоий ҳодисадир.

Нутқ сўзловчининг тил воситаларидан фойдаланиш жараёни ва шундай жараён натижасида юзага келадиган ҳодисадир. Нутқ тил бирликларининг маълум қисмидан фикр ифодалаш мақсадида фойдаланилишидир. Кишиларнинг сўзлашуви тил унсурларидан маълум қисмининг амалга ошуvidан иборат. Демак, нутқ шахсдаги руҳий-физиологик жараён бўлиши билан бирга, тил материалининг намоён бўлиши ва қўлланилиши ҳамдир.

Тилшуносликка онд адабиётларда қайд этилганидек, тил ва нутқни қуйидагича қиёслаб кўрсатиш мумкин:

1. Тил алоқа материали бўлса, нутқ алоқа шаклидир.
2. Тилни халқ яратади, нутқни эса ҳар бир шахс вужудга келтиради.
3. Тилнинг ҳаёти узоқ, у халқ ҳаёти билан боғлиқдир; нутқнинг ҳаёти эса қисқа бўлиб, у айтилган пайтдагина мавжуддир.